

УДК 37.017:177.72 Сухомлинський

Ткаченко Л. І.*

ВАСИЛЬ СУХОМЛИНСЬКИЙ ПРО ДУХОВНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

У статті виокремлено погляди видатного українського педагога В. Сухомлинського на духовність особистості. З опорою на низку праць педагога розкрито сутність феномену духовності у його розумінні. Відтворено педагогічні закономірності між духовністю та формуванням особистості дитини, шляхи та умови формування духовності в навчально-виховному середовищі. Наголошено на значущості духовності в розвитку особистості, функції творчої діяльності в розв'язанні розглядуваної педагогічної проблеми, ролі учителя у формуванні духовності та організації творчої діяльності учня та значенні впливу колективу на розвиток духовності особистості. Зроблено висновок про сучасність і актуальність педагогічних поглядів В. Сухомлинського на духовність особистості та її розвиток у навчально-виховному процесі.

Ключові слова: духовність особистості, розвиток особистості, В. Сухомлинський, гуманістична педагогічна думка.

В умовах утвердження незалежності нашої країни, національної та особистісної самоідентифікації та одночасної дії глобальних і регіональних впливів, що призводять до певної стандартизації й уніфікації, втрати національної ідентичності й виявів бездуховності, звернення до питання духовності як педагогічної та освітньої проблеми є нагальною потребою. Звернення до національної педагогічної спадщини не є випадковим, оскільки, як зазначає В. Ярошовець, саме в національній філософській думці (і додамо – у педагогічній) «закладаються основи розуміння того, що морально-гуманістичні параметри особистості лежать саме в площині духовного буття, і тому, якщо цілеспрямовано вибудовувати їх ієрархію, то варто починати саме з духовності. Причому витлумачена в такий спосіб духовність не є антитезою тілесності і не тотожна душевності. Вона ... перетворюється на фактор, завдяки якому освітлюється як людське існування, так і існування світу, що оточує людину» [10, с. 112]. В українській духовній традиції «постійно присутня домінанта духовного», – наголошує В. Кремень, який стверджує про необхідність духовності як провідного принципу осмислення нових форм суспільного буття щодо старих [1, с. 325].

Отже, актуалізація ідей українського педагога-гуманіста В. Сухомлинського щодо духовності особистості є закономірною. Педагогічна спадщина вченого ґрунтується не лише на теоретичних розробках, а й на значному практичному досвіді, що складає особливу цінність його педагогічних ідей.

Розвідки спадщини В. Сухомлинського в історико-педагогічній площині, дотичній до проблеми духовності в педагогічному вимірі, здійснено за багатьма напрямками. Проблемі морального виховання у творчості Павлиського директора присвячено праці Л. Бондар, Т. Гринь, О. Кузнецової, В. Павленчик, Л. Прокопенко, Н. Проценко, І. Шевчук. Виховання засобами народної педагогіки досліджували Н. Клепач, В. Ликов, А. Луцюк, Т. Позняк, В. Постовий. Виховання молодших школярів знаходить відбиток у дослідженнях М. Антонця, А. Бойко, Г. Бондаренка, О. Савченко. Філософію дитинства та педагогіку успіху розглядають Р. Арцишевський, М. Богуславський, Т. Кочубей, О. Сухомлинська, Л. Ткачук, тематику громадянського виховання – А. Богуш, В. Деркач, К. Дорошенко, С. Литвиненко, А. Наточій. Проблему духовності у зв'язку з особистістю й творчістю В. Сухомлинського піднімають І. Бех, Л. Бондар, Г. Бриль, Н. Дічек, В. Хайруліна. Проблемі розвитку особистості присвячено праці О. Барнич, Ю. Дивоняк, В. Лозової, В. Кузьменка, А. Постельняк, Н. Слюсаренко, С. Щербини та ін.

Метою нашої статті є з'ясування педагогічної думки видатного українського гуманіста В. Сухомлинського щодо духовності особистості. Завданнями наших розвідок є виокремлення педагогічних поглядів ученого про сутність духовності особистості,

* © Ткаченко Л. І.

з'ясування його думки про роль духовності в розвитку особистості та ідей щодо плекання духовного розвитку дитини.

Часи В. Сухомлинського не сприяли розгляду духовності як філософської та педагогічної категорії та безпосередньому акцентуванню на духовності особистості як ціннісному утворенні. Як слушно зауважує Р. Охрімчук, упродовж радянського періоду поняття духовності не мало пріоритетів розвитку й залишалося на маргінесах усебічного наукового аналізу [2, с. 245]. Проте, будучи вкрай чесною людиною і глибоким науковцем, Василь Олександрович не лише розглядає педагогічні аспекти формування духовності, а й постійно влітає в канву своїх теоретичних праць поняття духовності, аналізуючи його складові, основи духовності тощо. Тому духовність, як її розумів педагог, потрібно аналізувати за низкою його праць, присвячених різним аспектам виховання школярів.

Основною працею вченого, безпосередньо присвяченою проблемі формування духовності особистості, є «Духовний світ школяра», у якій педагог висвітлює своє розуміння духовності особистості, висвітлює методи формування духовності з урахуванням вікових особливостей учнів, наголошує на обов'язкових складових у вихованні духовності. У вступі до цієї фундаментальної праці Василь Олександрович зазначає, що саме він вкладає в поняття «духовний світ», «духовне життя», узагальнюючи зміст усього твору у стислій сентенції: «Сфера духовного життя людини – це розвиток, формування й задоволення її моральних, інтелектуальних і естетичних запитів та інтересів у процесі активної діяльності. Джерелом духовного світу людини є матеріальний світ, об'єктивна дійсність і особливо такі важливі її сфери, як громадське життя людини, її соціальний і моральний досвід» [4, с. 211].

Про моральність як головну складову духовності особистості знаходимо висловлювання В. Сухомлинського у праці «Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості», де вчений наголошує, що «гармонія всіх людських граней, сторін, рис визначається чимось провідним, основним». І розшифровує цю тезу таким чином: усебічно розвинена людина «втілює в собі повноту й гармонію сил, здібностей, пристрастей, потреб, в яких вихователь бачить такі сторони, риси, грані, як моральну, ідейну, громадську, розумову, творчу, трудову, естетичну, емоційну, фізичну досконалість. Провідним, визначальним компонентом у цій гармонії є моральність» [6, с. 72].

У спеціально присвяченій питанню духовності особистості статті «Щоб душа не була пустою» В. Сухомлинський наголошує на необхідності утвердження у свідомості дитини глибокої особистої віри у щось святе й непорушне, єдино істинне та єдино можливе, що є складовою духовності, «щоб єдино правильні моральні істини були для підлітка яскравим провідним вогником, зіркою, яка вказувала б йому правильну дорогу» [10, с. 256]. У розуміння моральності, духовності людини В. Сухомлинський вкладає чіткій і конкретний зміст: на його думку це «те, чим людина дорожить як своєю особистою честю і гідністю; те, чим вона ніколи, ні за яких обставин не може поступитися» [там само].

У праці «Виховання і самовиховання» Василь Олександрович наголошує, наскільки важливою є висока духовно-моральна складова особистості для її самовизначення і для подальшого саморозвитку. Він зазначає: «Це дуже важлива сходинка самовиховання, на неї піднімається лише той, хто побачив у моральних скарбах людства взірць для себе, у кого виникло бажання взяти для себе щось з цінностей здобутих, завойованих, вистражданих людством» [3, с. 235].

Без духовної сутності немає людської особистості, – вважав педагог. Лише за умови багатогранної внутрішньої духовної діяльності формується людська особистість. В. Сухомлинський розкриває зміст духовної діяльності, яка нерозривно пов'язана з інтелектуальними зусиллями, що, на його переконання, мають бути щоденною працею особистості: «Духовна діяльність – це активні зусилля особистості для того, щоб моральні багатства суспільства – наші політичні, моральні, естетичні ідеї, погляди,

переконання, ідеали – стали багатствами особистості, внутрішніми цінностями людини, нормами і правилами її поведінки. Природно, що духовна діяльність – це не якість відірване від повсякденної праці самозаглиблення чи самоаналіз. Це творча праця, кипуча громадська діяльність людини» [9, с. 259]. Продовжуючи цю думку та посилаючись на А. Макаренка й повністю розділяючи його міркування, що праця без морального виховання стає нейтральним процесом, педагог зауважує: потрібно, «щоб постійно відбувалася внутрішня робота думки і серця, щоб моральні цінності, які розкриває перед вихованцем учитель, ставали його особистим надбанням, відбивалися в його взаєминах з товаришами, у ставленні до людей» [там само].

Основою переконань особистості, – повчає В. Сухомлинський, – мають стати власні моральні переживання дитини. Він пише: «Наука і мистецтво виховання полягають передусім у тому, щоб уже з дитячих років, а особливо з років отрочества і ранньої юності, людина не тільки знала, пам'ятала, що таке добро і зло, а й відчувала, переживала добро і зло, відчувала й переживала в самій собі прагнення до добра, правди, честі, духовної краси і непримиренності до зла, неправди, безчестя, потворності. Справжнє виховання полягає в тому, щоб моральний ідеал добра, правди, честі, духовної краси жив у юному серці, утверджувався в активній діяльності як невід'ємна часточка власного ества, власної думки, почуттів, намірів» [9, с. 257]. До завдань учителя В. Сухомлинський відносить «думати повсякчас» про формування емоційно-чуттєвої сфери, яка є водночас і підґрунтям, продовженням його моральних основ, – поривання, мрії, почуття, переживання дитини. Саме сформованість цієї сфери складає внутрішню духовну самостійність людини [там само, с. 256].

Педагог переконаний, що лише в єдності думки й дії, через моральне почуття й моральний вчинок можна виховати духовність дитини. У праці «Духовний світ особистості» він підкреслює: «Багатство духовного життя починається там, де благородна думка і моральне почуття, зливаючись воедино, проявляються у високоморальному вчинкові». І продовжує: «Ми спонукаємо вихованців до вчинків, що мають яскраво виражений високоморальний характер» [4, с. 218].

У статті «Розвиток індивідуальних здібностей і нахилів учнів» В. Сухомлинський підкреслює необхідність духовного життя особистості й закликає не шкодувати педагогічних зусиль, «щоб запалити в кожного учня дух творчості» [7, с. 124-125], «формувати в нього здібності до художньої творчості для багатогранного повноцінного духовного життя» [там само, с. 128].

Чому саме про творчість у зв'язку з духовністю говорить педагог (не про сумлінність, чесність, обов'язковість тощо – адже це теж прояви духовності)? Основою виховання духовності і його практичним втіленням В. Сухомлинський вважає власну активну творчу діяльність особистості. На його переконання, лише самостійно поставлена й досягнута в результаті творчої діяльності мета є сходинкою у зростанні особистості. Він зазначає: «...ефективність керівництва духовним життям за всяких умов залежить насамперед від характеру активної діяльності: від того, як вона утверджує в свідомості школяра величні, благородні почуття і до якої нової, серйознішої діяльності вона його спонукає» [7, с. 128].

В. Сухомлинський наголошує на творчій праці, оскільки саме творчість допомагає виявити особистості свої власні обдарування, продемонструвати, висловлюючись сучасною мовою, власну креативність, перевершити свої ранішні досягнення й довести собі й світові свою цінність – самоствердитися. Самоповага й повага з боку соціуму як результат самоствердження підносить гідність особистості, що просуває її в духовному зростанні. «Якщо в процесі праці вихованець переконується, що саме завдяки праці він стає розумнішим, піднімається на вищий щабель морального розвитку, то в такому разі, – пише вчений, – він бачить у своїй праці не просто певний обсяг роботи, яку треба виконати, а й умови для застосування своїх інтелектуальних, моральних, вольових зусиль. У творчій праці ... інтелектуальна і моральна, ідейна сфера

органічно поєднуються: проявити здібності розуму, тямущість, кмітливість вважається моральною гідністю» [4, с. 220].

Саме тому В. Сухомлинський вважав першочерговим завданням учителя розвиток творчих здібностей учнів. У праці «Людина неповторна» він зазначав: «Відкрити в кожній людині творця, поставити її на шлях самобутньо-творчої, інтелектуально-повнокровної праці – це завдання стає нині першочерговим у практичній роботі школи». З наступної цитати видно, як педагог окреслює етапи педагогічного впливу у процесі формування обдарувань особистості (нумерація наша – авт.): «Розпізнати (1), виявити (2), розкрити (3), виростити (4), виплекати (5) у кожного учня його неповторно індивідуальний талант». В. Сухомлинський не обмежується теоретичною постановкою завдання, а окреслює шлях практичного його здійснення, вказуючи, що «педагог не може бути вихователем, якщо він тільки викладач свого предмета або навіть класний керівник. Поза працю немає справжнього виховання. Особистість учителя стає виховальною силою тоді, коли він сам володіє майстерністю» [5, с. 90].

Учений окреслює сутність процесу народження моральності й духовності в суб'єкт-суб'єктних (як ми сказали б нині) стосунках з учителем: «Суть процесу морального виховання полягає в тому, що моральні багатства суспільства, які розкриває перед вихованцями вчитель, стають індивідуальним надбанням кожного з них, перетворюються в норми і правила моральної поведінки» [4, с. 258]. Поглиблює він цю думку у статті «Щоб душа не була пустою»: самовиховання можливе, як «дія того духовного заряду, який одержано від вихователя» [9, с. 262].

Педагог наголошує на провідній ролі вихователя (учителя) у формуванні активності учня, спрямуванні його до правильних висновків, моральної дії тощо. Він пише: «вирішальне значення має слово вихователя – поштовх, стимул, який розкриває перед підлітком моральну красу. Без цього поштовху книжки, як ті велети, сплять на полицях бібліотечних. Слово вихователя – це та жива вода, від якої прокидається сплячий велет, доторкується до рук, до серця, до розуму підлітка, вливає в юне ество казкову наснагу» [там само, с. 266].

Духовне зростання, на думку В. Сухомлинського, – це непростий і неперервний процес самовдосконалення особистості. Для того, аби він здійснювався, особистість має вміти робити моральні зусилля, долати перешкоди й, за сучасною термінологією, здійснювати саморефлексію. Педагог про це пише таким чином: «Певне незадоволення самим собою і своєю працею, критичне ставлення до власних зусиль і до їх наслідків – дуже важливий, необхідний елемент духовного розвитку. Свідомість того, що він може зробити значно більше, ніж робить зараз, надихає вихованця на вольові зусилля, додає йому певності [4, с. 218]. Духовним стрижнем самовдосконалення особистості В. Сухомлинський називає гідність і честь, які виховуються, коли «людина бачить сама себе – свою майстерність, творчість – у наслідках своєї праці» [там само, с. 236]. Педагог додає: «це водночас і джерело вимогливості до самого себе. Лише той хоче стати кращим, хто вже пережив радість успіху» [там само, с. 237].

Поступове розширення сфери моральних учинків, збільшення або ускладнення творчих завдань є шляхом зростання особистості. «Без подолання труднощів самоствердження неможливе, неможливе й багате духовне життя, уповільнюється духовний розвиток» [4, с. 220], – підкреслює Василь Олександрович. Отже, духовність є не лише основою формування особистості, але й умовою її постійного зростання.

Приділяючи багато уваги вихованню особистості в колективі, а також гармонізації стосунків особистості й колективу, В. Сухомлинський вважає надзвичайно важливим, коли духовність особистості є спрямованою на соціум. Він наголошує: «... На перше місце в практиці нашої роботи ставляться вчинки, в яких виявляється гуманне, людяне ставлення дитини до інших людей» [4, с. 218].

Педагог звертає увагу і на роль колективу в розвитку духовності особистості. «Якщо немає цікавої, ідейно багатой, напруженої праці колективу, якщо немає моральних відносин у колективі, то не може бути й повноцінної духовної діяльності,

спрямованої на самооцінку та самовиховання» [10, с. 262-263]. Водночас він підкреслює, що зусилля з духовного зростання особистості мають бути обоюсторонніми – і з боку вихованця, і з боку колективу: «Я глибоко вірю у виховну силу колективу, в цілющу силу праці – все це азбучні істини виховання, але вони не піднімаються вище за азбуку, якщо немає внутрішньої індивідуальної духовної діяльності, в якій формується ідеал» [там само, с. 266].

Видатний педагог неодноразово підкреслював педагогічний імператив про неповторність кожної дитини, її індивідуальність, що є одним з основоположних принципів у системі його поглядів. «У практиці своєї виховної роботи ми виходимо з того, що людина неповторна...», – пише він [4, с. 284]. «Людська індивідуальність дитини неповторна...», – стверджує він у праці «Розмова з молодим директором» [8, с. 449]. Навіть пише з цієї теми спеціальну статтю «Людина неповторна», в якій розкриває погляди на індивідуальність: «Індивідуальні задатки, таланти, обдарування відзначаються великою різноманітністю, неповторністю поєднань, яскравістю особистих рис», і далі: «П'ятсот вихованців, духовне обличчя яких ми повинні сформувані – це п'ятсот неповторних талантів і обдарувань» [5, с. 88]. За кожною особистістю педагог визнає нахили до певного виду діяльності. Він так характеризує цю притаманну кожному індивіду особливість: «У кожній людині є задатки, обдарування, талант до певного виду або кількох видів (галузей) діяльності», «немає людини, яка в належних умовах, при вмілому вихованні не виявила б свого самобутнього, неповторного таланту» [там само]. Підтверджує ці судження досвідом: «Практика виховної роботи переконала нас у тому, що кожна людська особистість неповторна», «Скільки учнів – стільки й доріжок» [там само, с. 93]. Імператив духовності кожного з членів соціуму у В. Сухомлинського навіть не підлягає обговоренню.

Підсумовуючи розгляд питання духовності за творами В. Сухомлинського, зазначимо таке: проблемі духовності особистості видатний український педагог приділяв значне місце у своїй науково-теоретичній і практичній діяльності. Він вважав необхідним всебічний гармонійний розвиток кожної дитини, проте наголошував на духовному розвитку особистості як стрижневій його основі. Визначальним компонентом духовності педагог уважав моральність особистості.

На його переконання, духовність є основою та рушійною силою розвитку особистості дитини. Формування духовності відбувається завдяки інтелектуальному осягненню моральних норм, сприйняття й осягнення світу, що відбувається завдяки напруженій внутрішній душевній і духовній праці, а також у моральнісній діяльності дитини. Найвищим щаблем духовності, за В. Сухомлинським, є турбота про інших.

Самовиховання як шлях зростання людини, на якому подолання труднощів формує власну гідність, самоповагу, сприяє утвердженню морально-духовних підвалин розвитку особистості.

Обов'язковою умовою розвитку духовності й формування особистості В. Сухомлинський вважає творчу працю, в якій виявляються обдарування дитини, втілюються її власні задуми й яка є результатом подолання об'єктивних і суб'єктивних складнощів. Останнє є неодмінною складовою особистісного зростання. На думку вченого, духовно-моральний розвиток має відбуватися за особистісного впливу учителя та у сполученні із зусиллями найближчого соціуму. Таким чином, об'єктивно необхідним є свідомий саморозвиток особистості в гармонії з суспільними інтересами. Головним же інструментом самовиховання й особистісного розвитку є саморефлексія.

Погляди В. Сухомлинського на духовність особистості є суголосними сучасним освітнім і суспільним вимогам та педагогічним ідеям з розвитку особистості, а тому потребують подальшого дослідження.

Література:

1. Кремень В. Г. Філософія національної ідеї: Людина. Освіта. Соціум / В. Г. Кремень. – Вид. 2, переробл. – К. : Грамота, 2010. – 576 с.

2. Охрімчук Р. М. Духовність / Р. М. Охрімчук // Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; головн. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – С. 244-245.
3. Сухомлинський В. О. Виховання і самовиховання / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К., 1977. – Т. 5. – С. 229-239.
4. Сухомлинський В. О. Духовний світ школяра / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К., 1976. – Т. 1. – С. 209-396.
5. Сухомлинський В. О. Людина неповторна / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К., 1977. – Т. 5. – С. 80-96.
6. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К., 1976. – Т. 1. – С. 53-206.
7. Сухомлинський В. О. Розвиток індивідуальних здібностей і нахилів учнів / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К., 1977. – Т. 5. – С. 122-139.
8. Сухомлинський В. О. Розмова з молодим директором / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К., 1977. – Т. 4. – С. 393-626.
9. Сухомлинський В. О. Щоб душа не була пустою / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – К., 1977. – Т. 5. – С. 255-269.
10. Ярошовець В. І. Історія філософії В. Шинкарука та В. Шинкарук в історії філософії / В. І. Ярошовець // Людиноцентризм як домінанта соціокультурних вимірів людського буття : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Шості Шинкаруківські читання. – К., 2010. – С. 110-115.

Ткаченко Л. І.

ВАСИЛИЙ СУХОМЛИНСКИЙ О ДУХОВНОСТИ ЛИЧНОСТИ

В статье очерчены взгляды выдающегося украинского педагога В. Сухомлинского на духовность личности. С опорой на ряд произведений педагога раскрыта сущность феномена духовности в его понимании. Отражены педагогические закономерности между духовностью и формированием личности ребенка, пути и условия формирования духовности в учебно-воспитательной среде. Сделан акцент на значимости духовности в развитии личности, функции творческой деятельности в решении рассматриваемой проблемы, роли учителя в формировании духовности и организации творческой деятельности ученика, а также значения влияния коллектива на развитие духовности личности. Сделан вывод о современности и актуальности педагогических взглядов В. Сухомлинского на духовность личности и ее развитие в учебно-воспитательном процессе.

Ключевые слова: духовность личности, развитие личности, В. Сухомлинский, гуманистическая педагогическая мысль.

Tkachenko L. I.

VASIL SUKHOMLYNSKIY ABOUT SPIRITUALITY OF PERSONALITY

The author compares the views of eminent Ukrainian teacher Vasil Sukhomlynskiy on spirituality of personality in the article. Based on the number of works written by Vasil Sukhomlynskiy, mentioned author revealed the essence of phenomenon of spirituality according to his understanding. The author reflected pedagogical patterns between spirituality, forming and formation of child's personality, ways and conditions of development of spirituality in educational environment that have been proposed by Vasil Sukhomlynskiy. It is emphasised the importance of spirituality in development of individual functions of creative activity in solving concrete problem and the role of teachers in forming and formation of spirituality, organization of creative activity of student, as well as value of collective influence on development of spirituality of a person. Vasil Sukhomlynskiy believed that spirituality was the main core of individuality and necessary condition of his (her) formation. He believed that morality had a superior quality among other personality's traits. Facility, which produces spirituality, is creative activity of a child. The main aim of a teacher is to involve pupils in creative activity. Collective, who is next to a child, takes active participation in formation of spirituality of a student. It is concluded that the pedagogical views written by Vasil Sukhomlynskiy concerning spirituality of individuality and his (her) development in the educational process are still contemporary.

Keywords: spirituality of personality, development of personality, Vasil Sukhomlynskiy, humane pedagogical thought.